

IV. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ. ПЕРЕДОВИЙ ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ: ЗАРУБІЖНІ І ВІТЧИЗНЯНІ ПРАКТИКИ

Володимир Мокляк

ПОГЛЯДИ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТА КОНСЕРВАТИВНИХ ПРОФЕСОРІВ НА АВТОНОМІЮ ВІТЧИЗНЯНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Упродовж ХІХ – на початку ХХ ст. на території України, землі якої входили до Російської імперії, відбувалося становлення системи університетської освіти. Це був період великих соціально-економічних перетворень. Наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. у країні виникла перша революційна ситуація. Внаслідок загострення суперечностей між народом і владою у 1861 р. було здійснено реформи у багатьох сферах народно-го господарства. 1879–1882 рр. називають часом другої революційної ситуації в країні. Вищі навчальні заклади були представлені, в основному, університетами, а також іншими типами, які утворилися наприкінці ХІХ ст. Професори університетів мали великий вплив на освіту і науку у навчальних округах і в державі в цілому. Дослідник Г. Щетініна вказує на формування ліберальної професури на межі століть [8]. Були і консервативні реакційні професори, для яких самодержавство було єдиним прийнятним державним устроєм. Суперечності, які виникали між потребами вищої освіти й існуючою системою управління університетами, зумовили прогресивність поглядів професорів і підтримку ними автономії й академічних свобод (В. Вернадський, П. Виноградов, В. Гер'є, М. Зелінський, К. Кавелін, О. Кізеветтер, В. Ключевський, М. Пирогов, Д. Самоквасов, І. Сеченов, М. Стороженко, К. Тімірязев, Є. М. Трубецькой, С. М. Трубецькой, М. Умов, О. Чупров, О. Шахматов, О. Шварц, П. Новгородцев, А. Фамінцин, П. Фортунатов та ін.).

Наприкінці ХІХ ст. прогресивні професори виступали за зміну державного устрою Російської імперії. Так, В. Вернадський писав: “Задачи, разрешение которых в России поставлено историей на очередь дня, будут разрешены тем или иным путем – путем ли насильственной и кровавой революции, или путем мирным” [8, с. 140]. Ліберальні професори цікавилися університетами, їх управлінням, студентством. Практичне втілення інтересу професури до вищої освіти втілювалося в численних публікаціях. Це було ідейною опозицією самодержавству.

Напередодні революції (20 січня 1905 р.) професори підготували цікавий документ “Записка о нуждах просвещения”, автором якої стали 342 вчених. У записці, опублікованій у журналі “Вестник Европы”, говориться про те, що: “Наука может развиваться только там, где она свободна, где она ограждена от постороннего посягательства” [3, с. 908]. На думку науковців, академічна свобода несумісна з державним устроєм країни. Умовами реалізації академічної свободи є в першу чергу забезпечення особистої та суспільної свободи. Академічна автономія університету також передбачала виборність усіх посад в університеті.

В. Вернадський стверджував, що наука пройшла історичні етапи розвитку: у добу античності виникла математика, у Новий час – природознавство, у другу третину XIX ст. – суспільствознавство. Процес наукової творчості є феноменальним поєднанням наукової творчості окремих особистостей з розвитком людства в цілому. Система вищої освіти у Російській імперії сформувалася наприкінці XVIII – на початку XX ст. Проте під кінець століття розвиток науки гальмувався системою її організації. В університетах складно було ввести нову дисципліну, не вистачало матеріальних засобів для розвитку науки. Ключові питання в науці дуже часто розв’язувалися завдяки особистим зв’язкам вчених. У зв’язку з цим ігнорування інтересів розвитку науки й невтішний економічний стан університетів викликали різко опозиційне ставлення професури до існуючого режиму. Виникла суперечність між величезним інтелектуальним потенціалом країни та постійними обмеженнями і утисками наукової думки. Суперечність підсилювалася фундаментальними досягненнями вітчизняних учених (О. Бутлеров, Д. Менделєєв, І. Мечников, І. Павлов, І. Сеченов та ін.). Криза у вищій школі була складником загальнодержавної кризи.

Д. Менделєєв стверджував, що існує тісний зв’язок між рівнем розвитку науки і промисловості. Самоосвіта стала традицією російського суспільства (через дозволені друковані засоби масової інформації, публічні лекції, література з керівництва домашнім читанням тощо). Звичайно, не викликає сумнівів провідна роль професорів університетів у цьому процесі, адже вони були флагманами як у галузі науки певного регіону, так і в галузі просвітництва та освіти. Створювалися наукові товариства, діяльністю яких керували й очолювали професори. Вони з’являлися не тільки в містах, де функціонували університети, а і в тих, де не було вищих навчальних закладів, що засвідчувало інтерес до науки з боку місцевої інтелігенції. Науково-педагогічні товариства (Санкт-Петербург, Харків, Одеса) розглядали, по суті, питання методики викладання дисциплін.

Проте, незважаючи на підвищення ролі науки у всьому світі і в Російській імперії, значні наукові досягнення вітчизняних науковців, становище професорів, яких, фактично, усунули від управління вищими навчальними закладами за статутом 1884 р., залишалося складним. Відомі факти переслідувань тих викладачів, яких запідозрили в неблагонадійності. В. Вернадський підкреслював складний стан професорів у країні (наявність поліцейський нагляду, покарання за необережно сказане слово тощо). Долі відомих учених (М. Ковалевський, Д. Менделєєв, І. Мечников, О. Міллер, С. Муромцев, О. Посніков, В. Семейський, О. Столетов) спонукали В. Вернадського запропонувати створити Академічний союз на з’їзді професорів, який відбувся 26-28 березня 1905 р.

Діяльність професорів в останній чверті XIX ст. показала тенденцію їх спротиву засадам самодержавства та несприйняття тотальної опіки з боку контролюю-

чих органів. У час другої революційної ситуації (1879–1882 рр.) існував осередок професорів, прихильників університетської автономії, з розповсюдженням корпоративних прав і на студентів. Підтвердженням цьому є записка академіка А. Фамінцина з університетського питання і виступ комісії Санкт-Петербурзького університету в грудні 1878 р. стосовно цієї записки. Студентство вважають тим прошарком суспільства, який сильно сприймає всі зміни. І лише надання студентам корпоративних прав допоможе протидіяти шкідливим впливам. Професорів Санкт-Петербурзького університету підтримали викладачі Новоросійського [8, с. 149–150].

Офіційні документи кінця XIX – початку XX ст. підтверджують актуальність питання університетської автономії для ліберальних професорів. Записки професорів міністру народної освіти, записка професора Київського університету князя Є. М. Трубецького, доповідь комісій Московського, Київського, Харківського університетів у відповідь на циркуляр міністра 21 липня 1899 р. (про заходи до встановлення спілкування між студентами і професорами) розкривають причини студентських заворушень, вказують на обов'язковість надання студентам корпоративності. У названих документах було засуджено положення статуту 1884 р. й адміністративне свавілля по відношенню до студентів. Основними пропозиціями були: дозвіл створення студентських організацій, повернення університетського суду, зміцнення авторитету ради університету.

Студенти підтримали платформу кадетської партії, сформульованої 12–18 жовтня 1905 р. Академічні вимоги студентів були такі: “Полная автономия и свобода преподавания в университетах и других высших школах... Свободная организация студенчества” [8, с. 153].

На початку 1900 р. радам університетів від міністра народної освіти було розіслано запрошення надати пропозиції для перегляду статуту 1884 р. Існувала думка, що демократична вища школа не може бути створена реформою згори, а утвориться лише за рахунок зусиль демократичних прошарків суспільства й університетів. Пропонувалося коротко сформулювати основні положення нового статуту, передавши право на організацію внутрішньої життєдіяльності самим університетам.

У записці десяти московських професорів, яку підписали В. Вернадський, П. Виноградов, М. Зелінський, І. Сеченов, М. Стороженко, К. Тімірязєв, М. Умов, П. Фортунатов, О. Чупров, О. Шварц, говорилося про принизливу роль професорів, які приходять до університету тільки для того, щоб читати лекції і приймати екзамени. Статут 1884 р. відводив викладачам формальну роль чиновників. У 1899 р. (після першого всеросійського студентського страйку) гостро постало питання про самоуправління університетів, яке здатне “придать как можно больше веса стороне закона и порядка... сплочённая самоуправляющаяся университетская корпорация будет силой, способной оказать нравственное влияние на студентов и защитить порядок” [8, с. 155]. Університетський суд треба відділити від адміністрації. Інститут педелів – нижчих працівників адміністрації – треба знищити, адже вони скрізь наглядали за студентами, вели кондуїтні списки, які були основою всіх вироків у студентським справах.

28 лютого 1901 р. – 16 травня 1901 р. діяла комісія Московського університету, призначена радою вищого навчального закладу “для выяснения причин студенческих волнений и мер к упорядочению университетской жизни” [8, с. 161]. Одним із висновків роботи комісії був посилення впливу професорів та ради на

студентів, відновлення попереднього рівня автономії. Професори виступали за свободу відвідування студентами лекцій. Статут 1884 р. має бути переглянутий, повинна бути введена колегіальність в управління вищим навчальним закладом, виборність ректора, проректора, деканів, викладачів.

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. прихильники самодержавства – реакційні діячі – виношували ідею робочого університету (І. Янжул, І. Озеров, П. Некрасов, О. Тихомиров та ін.). Вони планували підкорити студентів ідеям “політичного реалізму”. І. Янжул вбачав в університетах зростання революційних прагнень і як джерело, де велася підготовка до революції. Проте у бурхливий час на межі XIX – XX ст. у суспільстві переважали погляди так званої ліберально-буржуазної професури (П. Струве, М. Бердяєв, С. Трубецької).

За університетську автономію виступали В. Соболевський, О. Чупров, О. Посніков на шпальтах легальної газети “Русские ведомости” [8, с. 167]. Одним із дописувачів був К. Тімірязєв, який надрукував статтю про академічні свободи, і був автором збірника статей “Наука и демократия”, в яких ішлося про реформування системи вищої освіти на принципах автономії та академічних свобод [7].

28 квітня 1901 р. міністр народної освіти звернувся до рад університетів з проханням висловити пропозиції стосовно реформування університетів і надав професорам цілковиту свободу слова. У відповідь на розпорядження міністра В. Вернадський 29 липня 1901 р. написав записку. Основна думка документу – лише історичний досвід формування системи вітчизняної університетської освіти може підказати шляхи реформування та переосмислення тих змін, які упровадили після введення в дію статуту 1884 р. В. Вернадський наголошував на тому, що автономія університетської корпорації не пов’язана з формою державного чи суспільного устрою. Виникла вона в давні часи. Ідеалом, до якого прагнули в майбутньому співвітчизники, Володимир Іванович називав статут 1804 р., адже він надав університетам найбільше прав і найвільнішу форму самоврядування [1].

На думку корифея вітчизняної науки, принцип автономії створив традицію академічного життя університетів – наукова праця, тиша кабінетів, прогресивна взаємодія з суспільними прагненнями. Але для того, що бути самостійним університетом, попереду чекає велика боротьба. Статут 1863 р. В. Вернадський називає частковим здійсненням ідеалу по перетворенню університети в автономні інституції. Автономія не йде всупереч навіть державним інтересам. Університети повинні нею керуватися навіть тоді, коли самоврядування обмежене в інших сферах життя. Основні заходи, запропоновані В. Вернадським: 1) повна автономія університетської професорської корпорації, виборність усіх посад, управління фінансами, підпорядкування міністру народної освіти; 2) обмеження влади попечителя; 3) ліквідація інспекції, нагляд за студентами здійснює проректор (виборний з професорів), університетський суд та студентська корпорація; 4) зниження плати за лекції, право студентів вільно відвідувати лекції, прийом державних екзаменів за межами університету; 5) право університетам розробляти свої правила для вступу та здійснювати атестацію наукових кадрів; 6) визнання студентської корпорації (найкраще – курсова ієрархія); 7) збільшення фінансування університетів та реорганізація кафедр з огляду на рівень розвитку науки [1].

У 1901 р. Д. Самоквасов проаналізував проект студентських організацій [6]. Єдиним висновком професора було те, що в університетах повинна панувати ав-

тономія, щоб навчальні заклади, влаштовані на зразок німецьких, забезпечували приріст корисних знань і примножували народний добробут.

П. Виноградов зазначав: “Только такой самодеятельный университет будет верным помощником правительства в его культурных предначертаниях и авторитетным руководителем общественного воспитания” [2, с. 539–540].

Сучасні дослідники [5] виокремлюють дві точки зору на концептуальні положення реформування університетів: 1) консервативні професори і чиновники уважали, що основне завдання університету – навчати студентів, професори лише передають знання студентам відповідно до затверджених програм; на цьому роль викладача закінчувалася; 2) прогресивні діячі вважали університети унікальними науково-педагогічними центрами, завдання яких – наукова діяльність та виховання молодого покоління вчених [5]. Так, останні необхідною умовою реалізації основного завдання університету вважали повернення до широкої автономії та академічних свобод, які існували у статуті 1863 р.

Після набуття університетами автономії у 1905 р. професор Ф. Зелінський писав, що на початку ХХ ст. багато питань організації діяльності університетів були поверненням до статуту 1863 р. (що у свою чергу свідчить про демократичний характер статуту) [4].

Таким чином, «університетське питання» було темою дискусій професорів на межі ХІХ – ХХ ст. Ліберальні викладачі переймалися становищем студентів в університетах, пропонували реорганізувати діяльність навчальних закладів на принципах автономії та академічних свобод, виступали за колегіальність професорської корпорації, обмеження повноважень попечителя навчального округу. Консервативні є сприймали лише освітню функцію університету, а викладач був лише чиновником, який тільки читав лекції і приймав іспити. Суперечність між двома протилежними поглядами інтелігенції ХІХ ст. зумовила появу багатьох документів щодо ідей автономії та академічних свобод.

Список використаної літератури

1. *Вернадский В. И.* Об основаниях университетской реформы / В. И. Вернадский // Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков : Антология : учеб. пособие для вузов / сост. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – С. 384–400.
2. *Виноградов П. Г.* Учебное дело в наших университетах / П. Г. Виноградов // Вестник Европы. – 1901. – Т. 5. – С. 537–573.
3. Заявление профессоров и преподавателей высших школ // Вестник Европы. – 1905. – Т. 2. – С. 907–909.
4. *Зелинский Ф. Ф.* Университетский вопрос в 1906 г. / Ф. Ф. Зелинский // Журнал министерства народного просвещения. – 1906. – Ч. IV. – С. 111–159.
5. *Кірдан О.* Погляди професорів університетів на проблему управління вищими навчальними закладами Російської імперії (початок ХХ століття) / О. Кірдан // Історико-педагогічний альманах. – 2013. – Вип. 2. – С. 11–15.
6. *Самоковасов Д. Я.* Проект студенческих учреждений / Д. Я. Самоковасов. – М., 1901. – 37 с.
7. *Тимирязев К. А.* Наука и демократия. Сборник статей 1904–1919 гг. / К. А. Тимирязев. – М. : Государственное издательство, 1920. – 478 с.
8. *Щетинина Г. И.* Идейная жизнь русской интеллигенции: конец XIX – начало XX в. / Г. И. Щетинина. – М. : Наука, 1995. – 236 с.